БРАСТВО

КЊИГА
VIII

19 књига ДРУШТВА СВЕТОГА САВЕ књига 19

БРАСТВО

„Брат је мио које вере био“

VIII.

У БЕОГРАДУ
ШТАМПАНО У КРАЉЕВСКО-СРПСКОЈ ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ
1899.

Цена **два динара** за оне **који** нису чланови Друштва Светог Саве.

ПРЕГЛЕД САДРЖИНЕ

VIII. КЊ. „БРАСТВА“

МИЛОШ С. МИЛОЈЕВИЋ

Једна звезда на српскоме небу утрнула је. Она беше необичнога сјаја, те, и ако звезда, осветљаваше далеку... далеку прошлост народа српскога, осветљаваше тамне кутове простране отаџбине Србинове, и на тој светлости ми познадосмо што нисмо познавали, видесмо браћу нашу, српски народ „у свој Србији од изнад Калоче и Мориша па до Белога Мора, и од Сињег Јадранског Мора па до реке Алте, Осме и Доње Марице“. Звезда се угасила, али њена светлост још допире до нас и дуго ће и дуго светлети — као што и зраци с некретница долазе до нас, и ако су звезде можда још пре неколико векова угашене... утрнуле.

Која је то необична звезда необичнога сјаја на српскоме небу — знаш и осећаш, Србине брате, и ти из слободне Шумадије и ти из ломне Црне Горе, и ти из кршне Далмације и ти из кукавне Босне и Херцеговине, и ти из Србије под Маџарима и ти из Србије под Бугарима, и ти из Србије под Аустријанцима и ти из Србије под Турцима — Старе Србије и Маћедоније — нарочито ти, Старосрбијанче и Маћедонче....

Пок. Милош С. Милојевић рођен је у селу Црној Бари, среза мачванскога округа подринскога, 16. октобра 1840. године. Основну школу учио у селу Глоговцу, а гимназију у Београду. Од године 1859. до године 1862.

учио правне науке у београдском лицеју, а за тим слушао по шест семестара на правном и философском факултету московског универзитета упоредну филологију словенских живих и изумрлих племена с политичком историјом књижевности. По повратку у отаџбину, године 1865., ступио је у државну службу и одмах те године 16. септембра постављен је био за писара треће класе у ваљевском окружном суду; 22. новембра исте године постављен је за писара друге класе у Апелационом Суду, а 3. маја 1866. године за писара прве класе у истоме суду; 4. новембра исте године постао је секретар друге класе у Трговачком Суду; 11. фебруара 1870. године постављен је за професора београдске гимназије. Претписом г. министра просвете и црквених послова од 14. августа 1873. године одређен је за професора II одељења београдске Богословије, коме је заводу био и управитељ све док завод није затворен. Указом од 11. септембра 1881. године постављен је био за професора и директора лесковачке ниже гимназије; 22. фебруара 1887. године постављен је за управитеља Приправне Школе у Лесковцу, ну која школа није ни отворена, те је он и даље вршио дужност директора лесковачке ниже гимназије, докле није указом од 1. јануара 1890. године и утврђен за директора исте школе. Те године је изабран за професора Велике Школе за руски језик с књижевношћу, ну није постављен. Указом од 6. октобра исте године премештен је за професора I београдске гимназије, ну дужност није вршио у гимназији, већ је био управитељ и професор у Светосавској Богословско-Учитељској Школи, докле није тај завод укинут крајем 1890.—1891. школ. године. За то исто време био је и управитељ Светосавске Вечерње Школе. Указом од 1. маја 1893. године стављен је у стање покоја, и 24. јуна 1897. године преминуо је после краткога боловања.

Од важнијих књижевних радова пок. Милојевића долази, по хронолошком реду, на прво место, чини ми се, један повећи чланак који је изашао у листу „*Световиду*" под натписом „*Пропаганде у Турској*". За тим долази превод с руског језика „*Маљута Скуратов*" у две књиге, па „*Обичаји Вел. Руса*". Године 1869. јавља се с *првом* књигом „*Песме и обичаји укупног народа српског — обредне песме*"; године 1870. излази продужење, *друга* књига — „*сватовске песме*", а године 1875. и *трећа* књига. У исто време јавља се и његов „*Путопис дела Праве — Старе — Србије*" у три књиге, од којих је *прва* штампана године 1871., *друга* одмах године 1872., а *трећа* године 1877. Његови „*Одломци историје Срба и српских — југословенских — земаља у Турској и Аустрији*" изашли су у две књиге, обе у години 1872.

Осим тога, године 1871., штампана су у Гласнику Српског Ученог Друштва XXXI и засебно одштампана „*Правила Св. Петке Параскеве Српске*" (служба). У Гласнику XXXII, исте године, штампана су „*Правила Св. Симеуну Српском*"; а у Гласнику XXXV „*Општи Лист*" српске патријаршије у Пећи.

Године 1873. израдио је „Историјско-етнографску географску мапу Срба и српских (југословенских) земаља у Турској и Аустрији", а издао ју *Коста Атанасков Шуменковић*.

Године 1881. штампао је књижицу „*Манастири*".

Године 1887. штампао је књигу *Српско-турски рат 1877.—78. године* (одштампана из „Шабачког Гласника").

У „Српству", књижевном листу, који је излазио године 1886., 1887. и 1888. под уредништвом Милојка В. Веселиновића, већина је радова пок. Милојевића. Његове су рубрике биле: *одељак историјско-етнографски; одељак путописни*, у коме је наставио штампање *четврте* књиге *Путописа; одељак граматички*, итд.

У рукопису има још девет књига *Путописа;* једна (четврта) књига *Песама и обичаја*, у којој би било 4.000 нигде нештампаних српских речи; повеће дело „*Немањица*", и још више стотина табака разних радова.

Пок. Милојевић био је члан Српског Ученог Друштва, те за тим почасни члан Академије Наука, члан Главног Одбора Друштва Св. Саве и добротвор, оснивач или стални члан више хуманитарних и привредних удружења.

За своје радове пок. Милојевић је одликован орденима: Таковским Крстом, Белим Орлом, орденом Св. Саве, Црвенога Крста, румунским крстом, златном и сребрном медаљом за храброст, медаљом за ревносну службу, медаљом Друштва Св. Саве и ратним споменицама.

Овде бих могао стати, кад би била реч о једном обичном чиновнику, обичном професору, обичном човеку. Ну пок. Милојевић је био необичан професор, необичан

књижевник, необичан родољуб, необичан човек, па за то ћу се усудити да коју рекнем о његовим радовима, о његовим заслугама.

Признајем, да је овај задатак пао у део најнедостојнијему, па за то се ја нећу упуштати, нити је овде тому место, у оцену његових књижевних радова. О њима је меродаван суд стручне критике. Она ће бити потпунце основана тек онда, кад се и остали радови у рукопису буду изнели пред њу. Ипак се може и сада утврдити факат: да се на радове пок. Милојевића позивају, макар и критички, Ст. Новаковић, Љ. Ковачевић, Н. Дучић, П. Срећковић, И. Јастребов, итд.

Ну једна је особина, светла особина његових свих радова и његова цела живота: то је струја, топла струја, која струји кроз сваку врсту његових дела; то је ентузијазам, који оживљава и мртво слово, васкрсава узоре српске; одушевљење, којим је загрејана свака реч његова за величину српску у прошлости, за славу целокупнога Српства у будућности — то је родољубље, необично родољубље. У таквоме одушевљењу он види само светле слике још у најдаљој давнини српској; дела су српских царева и краљева ненадмашна, недостижна; народ је српски имао великанâ над великанима осталих народа; он је био и старији и моћнији и напреднији и многобројнији од својих и ближих и даљих суседа; сваки споменик из српске прошлости био је величанствен, свака готова развалина била је слика, био је остатак огромнога манастира, града и осталих сведока величине српске. Он је суревњиво чувао сву славу прошлости српске, осветљавао напретке српске и износио на видик све елементе способности народа српског да опет заузме угледно и достојно место међу просвећеним моћним народима европским. Он је то чинио у грозничавом страху да Србија не застане иза других држава, да јој се не рече: ти си неподобна ни сама да живиш, а камо ли да другоме дајеш живота....

Обичноме уму ово би страховање било нејасно, непојмљиво. Ну пок. Милојевић није био човек обичнога ума; он је знао оно што смо ми тек после једне деценије и више година могли сазнати; по видовитости својој, његово је око с врло велике даљине опазило оно, што смо ми могли да видимо тек кад смо се почели спотицати; по необичној бистрини свога ума, он је схватио оно што ми још ни данас не можемо потпуно да схватимо.

Вратимо се часком у његове прилике.

Пок. Милојевић, син сиромашних родитељи, док је био ђак београдске гимназије не само да је сиротовао, него је у правом смислу и гладовао. Није ни стана имао. Ко зна за оне степенице у згради Велике Школе, у којој је до скора била I београдска гимназија — оне степенице, уз које се узлазило у гимназијске учионице на првоме спрату — испод тих степеница становао је или тамновао гимназиста Милош С. Милојевић. Он, иначе слабуњава здравља, тамнује и гладује, па против тога не ропће, али га вређа неправда што се ђаку Старосрбијанцу, Босанцу, Херцеговцу једва даје по који цванцик благодејања, докле се Бугарима даје толико благодејање да могу безбрижно живети. Њега то боли, јако боли. Али га још већма боли кад чује од тих истих привилегованих ђака Бугара како исмевају све што је српско, како грде Србију и Србе, како говоре да све оно што је ваљано у Србији то је бугарско; да су многи јунаци из српскога устанка за ослобођење родом Бугари; да су само два-три округа српска а остала Србија насељена Бугарима, итд. Све то вређа му српске осећаје, српски понос; а сажаљавање га све више зближује са Србима изван ондашње кнежевине српске.

Иде у Русију. Тамо тек види црну слику, која га забрину и у његовој млађаној души увреди патриотски бол за будућност народа српског.

Делатност словенофилског комитета у највећем јеку. Комитет је до године 1856. правио мању разлику између Словена балканских. Ну од те године очевидна је разлика нарочито између Срба и Бугара, на штету првих.

Кад после пораза руског у Криму, по париском уговору, источни хришћани дођоше под заштиту великих сила у место дотадање заштите руске, стране пропаганде нађоше да је згодан тренутак за њихову радњу и развише се у целој Турској, почињући од Цариграда. Хатихумајум пружаше им ту згоду. Мисионарска удружења и јеванђеличка и католичка и протестанска отимаху једно другом земљиште, а скупа отимаху мухамедовству и конзерватизму турском. Пропагандом ових удружења приличан број Турака, нарочито већега положаја и образо-

вања поколебаше се у својој вери или постадоше тајни хришћани. И даље. Под утицајем њиховим поче се развијати и политичка струја у либералном духу, где је и почетак младотурске странке. Друга пак струја ишла је да оснује шкипетарску државу под заштитом Француске. Порта је све ово уочила и приступила озбиљним мерама да сузбије ова ровења.

У радњи ових западњачких удружења сагледао је словенофилски комитет опасност по православље у турској царевини. Ову је опасност у толико лакше могао да опази, што је већ било у Цариграду и Бугара и Грка, који су се окренули Западу. Дотадашњу своју радњу комитет је појачао.

Бугари су онда имали неколико својих одбора за буђење свести народне, и ти су одбори били у центрима: у Цариграду, Букурешту, Одеси и Рушчуку. Словенофилски је комитет и морално и материјално помагао радњу тих одбора и с њима у вези био. Појачаном радњом комитета и веза је ова била јача и чвршћа.

А Србија?

Србија је онда „сном мртвијем спавала.“ Не, она је помагала бугаризам, она је побугаравала своју рођену браћу Србе. Ну о томе мало после.

Па ипак бугарски одбор у Цариграду стаде се жалити словенофилском комитету противу кнежевине Србије и њене пропаганде у „Бугарској,“ само за то, што су се негде негде противили Срби да приме новог (бугарског) учитеља с књигама којих они не разумеју, већ су желели да и даље остане њихов стари учитељ с предавањем часловца, псалтира, месецослова; или да буде учитељ њихов син, који је дошао из Србије с наука, из Богословије; или су желели кога идеалисту Србина из Аустрије, који је к њима залутао. Бугари су гледали у томе пропагандски прст кнежевине Србије, и обратили су се тужбама, боље рећи, денунцијацијама на две стране: словенофилском комитету, коме су Србију представљали као неверну Русији и православљу, и турским властима, којима су учитеље, који су у Србији учили, представљали као политичке агенте бунтовне Србије. У Русији пак готово у свима универзитетима било је бугарских ђака, питомаца словенофилских и бугарских одбора. И они оспу измишљотинама и пањкањима противу Србије: како

се у Србији на сва уста грди Русија; како је Србија с Аустријом, и војска ће се српска уз аустријску борити противу Русије.

Ови напади, ова опадања од стране бугарске противу Србије падали су на погодно земљиште руско. На погодно земљиште, јер Србија за своје ослобођење не дугује никоме; јер је она географски заиста у суседству Аустријином, и јер се често њене унутрашње политичке прилике неће да разумеју.

И заиста, од онда, од шездесетих година, ретко би се који српски ђак примио у Русији за питомца, а било их је који су добивали помоћ тек онда, кад су пристали на изјаву да су Бугари. Међу тим, Бугари су бивали све у већем благовољењу. Број бугарских ђака које на универзитетима, које у гимназијама, које у духовним заводима износио је 275. Као што је комитет знао за што је Бугаре обасипао благовољењем, тако су исто и Бугари знали за што им је требало оберучке да се користе тим благовољењем. Најновије време сведочи ко је био мудрији.

У то време долази пок. Милојевић у Русију; ступа у московски универзитет као државни српски питомац.

Разуме се, да је сукоб био неизбежан.

Враћа се у Србију, и својим чланком *„Пропаганде у Турској“* („Световид“ за 1866. г.) износи радњу ових пропаганада у Турској и њихове планове; обелодањује бугарска оговарања и подметања; износи сву незахвалност бугарских ђака школованих о хлебу српске кнежевине; одговара бугарским апостолима, како Србија не само што нема пропаганде за чување своје народности у Турској, него, на жалост, она сама помаже бугарску пропаганду у побугаривању Срба; износи историју српскога народа и границе његове старе владавине; обраћа озбиљну пажњу Србији на ровења бугарске пропаганде и словенофилског комитета,

Жалосно је, али је истина, да је Србија не само помагала побугаривање, него је она сама и изнела и дала то име Бугарин и Србима из Маћедоније и Србима из Старе Србије.

Кад се Србија ослободила, она се нашла једина слободна држава хришћанска, словенска на Балкану;

она је осећала осећаје браће хришћана, који су остали у турскоме ропству; она је видела погледе те ропске браће, видела је и разумела, јер је она својим јунаштвом, својим ослобођењем задивила свет, пробудила зачамелу наду, обамрлу веру; њој су и молбе и вапаји упућивани, јер је она ту пред очима, а Русија је далеко, врло далеко. И Србија се одазивала овом гласу браће хришћана, гласу свога новог положаја. Она је постала уточиште гоњенима на правди, прибежиште мученицима за веру; запалила је духовну лучу, да унесе светлост у мрак, те је помагала цркве и школе, примала и школовала ђаке, давала заштите и потпоре бугарским хајдуцима. Срби у Старој Србији и Маћедонији знали су и за цара Душана и за Краљевића Марка и за Милоша Обилића и за Косово, али се нису звали Србима а још мање Бугарима, већ кавурима, рисјанима, рајом. Исто тако и Бугари с престанком државе бугарске изгубили су и свест о својој народности. По ослобођењу Србије, име Србин значило је у Турској име бунтовника, и оно се није смело ни споменути. Али гле! На светлости луче Србијине, на светлости луче њене свести народносне — разгони се мрак Видовдански с очију ових јадних Срба. Пазимо! У ондашњој кнежевини Србији сматрало се да није српско, а кад није српско оно је тако нешто ближе српскоме, нпр. бугарско, све оно што не говори онако и с оним акцентом како се говори у округу крагујевачком, рудничком — у Шумадији. По тој кратковидости, простоти и сепаратистичким појмовима, не само да није Србин онај изван граница кнежевине, па ни онај с границе, из Ниша, већ није чист ни онај око Бугар-Мораве! На тај начин ми натурисмо име бугарско како Бугарима, тако и Србима из Старе Србије и Маћедоније. И у нашим школама ми их васпитавасмо и спремасмо као Бугаре, штампасмо им књиге на бугарском језику, враћасмо их њиховим кућама потпуно уверене да су им Срби отворили очи и научили их да су Бугари, а не само рисјани или раја. Турска је радо пристала на то име и сама га ширила, да би избегла српско име.

Па како је овај патриотски поклич пок. Милојевића кроз „Световид“ примљен; како се овом болу његове српске душе одазвало; како је ова мудра опомена

прихваћена?... На то он сам одговара „....за што ме у мало не отераше или на робију, или у лудницу“[1]...

Ну он се није обзирао ни десно ни лево, није хтео да чује ни грдње ни претње; он је имао пред очима само један свети задатак, задатак имена српског, будућности српске — уједињење Српства. Њим се одушевљавао — њим је живео. И он сад зађе по млекаџиницама и бозаџиницама, по прчварницама и ћумезима, по зградама које зидаху мајстори у белим доламама и по црепарама на којима беху радници у белим чакширама — он се нађе с паћеницима Србима из свију српских крајева под туђином, с њима се здравља и познаје, с њима се грли и љуби, и они, јадници, до тада недостојни имена српскога, називани с презирањем: бозаџије, млекаџије, ћокалије, гоге, Рекалије, Шопови, Цинцари, Бугари, Арнаути — сада први пут чуше да су Срби, да су браћа са слободним Србима: јер и они знају за исте српске цареве и јунаке; имају исте песме, исте обичаје, исту славу, српску славу, сведен или свети. Они се осетише охрабрени с пуно наде: јер ево Србина, учена човека, господина, како с њима просто братски разговара и распитује, њихове песме и обичаје воли и записује, и они се њему могу повајкати на невоље што трпе, на патње што сносе од Турака и Арнаута; он их теши и проричe њихово ослобођење, њихово уједињење са Србима из кнежевине Србије. Преко њих пок. Милојевић ступа у везу с другим виђенијим Србима из Ст. Србије и Маћедоније; преко њих пише свештеницима, калуђерима, учитељима; поче да отвара школе, да упућује учитеље, да шаље књиге; сташе му и они писати, слати му песме које народ пева.

Јавља се прва књига а у скоро и друга књига „*Песама и обичаја*.“ С каквом се радошћу примале те књиге, с каквом се сладошћу читале! Скупљају се по домовима око читача, као око гуслара, и гутају речи које читач изговара; смеше се од милине, поносе се, што нађу у књигама оно што се и у њих пева, описују се обичаји како се и у њих врше, и с неким побожним поштовањем чувају и песме и обичаје, јер ево су и у књизи наштампани, а што је у књизи зар то није — свето!

[1] „Српство“ за 1888. год. стр. 68.

Ну пок. Милојевић не застаде на томе; његова велика душа не могаше се тиме задовољити; он још више зажеле да загрли српску браћу у оним „светим српским земљама,“ да види онај мученички народ српски на његову огњишту, да скупи научну грађу са самих развалина негдашње величнне српске. Замисао заиста дрска, нарочито за оно време и оне прилике. „Али нас је — вели пок. Милојевић — сагоревајућа љубав спрам свега оног што је некада било српско приморала да учинимо намишљено. Ми смо се кренули са челичном и надљудском вољом: или скупо и што може бити скупље дати главу, или видети некадашњу славу и величину српску са њеним светињама и узвишеностима, а садању црну и чемерну гробницу јадне, непрежалиме, неоцениме и неисплатиме урвине некадашње силе и моћи светих, дивних и непостижних краљева, царева и владалаца српских са старим већ изумрлим српским народом.“[1]

И крену се на тај пут само с једним пратиоцем, у оделу старосрбијанском: чакширама и долами, на коњу под самаром, и наоружан револвером, пиштољем и дугом пушком — о коме путовању вели на другом месту: „Никоме на свету, па и највећим непријатељима и душманима нашим, не желимо овакво путовање с овим осећајима и под овом влашћу наше рођене браће и сопствене земље; али ако се то, по највећој несрећи нашој, мора, онда нам је једина и највећа жеља: да се наши наученаци, а нарочито млађи, не само, као што то у нас по несрећи бива, увећавају десетинама, но у стотинама разиђу по свима нашим земљама, ове иследе и опишу у сваком погледу. Ово је једино и највеће средство, ван сједињења, да се боље здружимо и познамо, да се једном бар духовно збратимо и сљубимо, кад није среће да је то телесно и државно. Овим ће се јединим размрсити све сплетке и интриге, којима су нас сви народи европски непријатељски и пријатељски, са свима својим лажним наученацима, као паук мушицу обавили и уплели. Докле год ово не узрадимо, ми ћемо, по речима Далина и Стринхолма шведских, а скоро тако исто и Вебера општег историка: „„по своме сопственом незнању и глупости, нарочито својих учених, вечно своје сопствено држати за туђе, а туђе за своје сопствено и једино, те тиме и показивати своје сопствено грдно и највеће незнање.““[1]

[1] „Путопис“ I, стр. III.

И ако је пок. Милојевић путовао прерушен, као зограф (живописац), предузимач, дунђерин, те је на неким местима ступао у погодбу с општином да јој живопише или оправи цркву или манастир, ипак је, где је било могућно, скидао образину и био у истини апостол Српства, проповедник српскога јединства. Успех бугарске егзархије био је онда у највећем јеку, и он је не само указивао Србима странпутицу, којом су пошли преварени од егзархије, већ је и проносио мисао о успостављењу српске патријаршије у Пећи, па чак и писмене изјаве или обавезе узимао од појединих залуталих синова српских, пошто их је уверио о њиховој заблуди и вратио их Српству.

Пок. Милојевић је први путник српски научник по Ст. Србији и Маћедонији. Пре њега су само странци путовали и описивали, и ми смо кроз њихове наочари гледали, упознавали и проучавали наше класичне српске крајеве, колевку и гробницу наших светих и силних владара. Али су путовања страначка остала туђа и памети и срцу онога српског народа, док је пут пок. Милојевића био епохалан; њему су сви они, којима се пок. Милојевић јавио, много већи значај, неку тајанственост, придевали; у њему су видели братску везу са слободном Србијом; у пок. Милојевићу су гледали претечу скорога ослобођења и уједињења. „Зар је Милојевић — говорило се у Гњилану у очи првога српско-турскога рата — који овуда прође пре пет година, заиста баш дошао да запише како пева Баба Боја, Илија Качар и још не знам који! Ја сам био с њим у винограду на Поповици и баш сам га гледао како једе грожђе — не као ми, већ узме зрно у уста, посише сок, па кожицу баци. Једе грожђе а непрестано пита: како се зове оно брдо?... како се каже онај поток?... куда води онај пут?... и све тако, па тек климне главом... Колико је кнез (Милан) и колико својих људи преобучених послао, који су с нама јели, пили, ходали и кушали нас, па све на хартију ставили, и они сад тамо у Београду боље познају и нас и

[1] „Путопис“ I, стр. IV.

све наше крајеве, него што их ми познајемо, који смо се овде родили и одрасли."[1]

И бугараши су овако сматрали ово путовање и зазирали од њега, па су за то пок. Милојевића потказали турској власти, и за њим су полетели телеграми; али је пок Милојевић био већ прешао плот и одмарао се у слободној кнежевини.

Кад је пок. Милојевић обелоданио своје „Путописе" I. и II. св. и своје „Одломке из историје" (год. 1871. и 1872.), његов је рад у кнежевини Србији пресретнут не само с неповерењем, већ и с исмевањем и грдњама. О њему се писало, како се појавио један нови научењак који је пронашао Србе чак и на месецу; а његова мапа названа је влашком кецељом.

Вредно је и за нас савременике пок. Милојевића и за потоње нараштаје да се на овом месту изнесе одговор његов на сва ондашња и доцнија изношења противу рада његова; вредно је у толико више, што се из тога одговора види и, тако да кажем, програм његов и захтеви његови, и за то га ево од речи до речи:

„Са многих страна и из разних крајева слушао сам да моји и лични и начелни пријатељи говоре, а и мени су сами неки у очи говорили: да ја, у мом писменом раду, радећи на овоме, управо *тражим сто па да ми се да пола*; а непријатељи пак... или грде, или потурају и подмећу, да хоћу чак и Инђијанце и Римљане и Јелине итд. да посрбим, да нађем Србе онде где их никад није било, где их нема итд. Не стоје ни разлози мојих сваког поштовања и уважења достојних пријатеља, као ни подметања... непријатеља; и ја једном за свагда наводим и тврдим ово:

1. Да ја нити сам кад мислио, ни мислим, док сам при овој памети тражити и налазити Србе онде и онуда, где никад несу ни били, а још мање тежити к томе, да посрбим: Кинезе, Инђијанце, па још и иструлеле кости Јелина и Римљана итд. Ко би ово радио, тога би ваљало одмах затворити у лудницу.

2. Никада несам нити идем на то да јеврејски и цинцарски шпекулишем и да тражим много, те да ми се да ма колико.

[1] „Пред Косовом" од Зар. Р. Поповића.

Сав се је мој рад сводио и своди на ово: да се покаже и представи, како се је од некадањег најмногољуднијег народа на свету дошло до још ово мало заосталих и већ изумирућих Срба; те да се знајући о некадањој множини и управо неизбројности очува ово мало, што је остало, да не би и ово пропало и уништило се.

То је све и ништа друго, само да се обрати већа и боља пажња, да се очува и ово окрњено и наједено Српство у Србији од више Калоче до Белог Мора и од Сињег и Јадранског до Алте, Осме и Доње Марице и ништа више. А коме требају иструлеле кости јелинске, римске, галске, ђерманске итд. нека су му на част, мени не требају. Коме требају садањи Инђијанци, Туркмени, Кинези, Манџури, Киргизи, Немци, Италијани, Грци, Шкипи, Маџари, Блгари, Румуни итд. ето му их, па нека се с њима, ако хоће, и побратими и сроди, нити ћу му сметати ни завидети. Мени треба још ово мало заосталих Срба у Србији у више наведеној граници; с њима мислим да живим и умрем: за њих ћу и свој живот и све и сва положити; у наведеном простору Србије мислим своје кости оставити; за исти се, па ма то било и против самих сотона, као и против најрођенијег и нерођенијег борити и пасти; изнад наведених граница не мислим никад ни корачити, а камо ли што тражити; никакве више и даље цели и интересе не видим, нити хоћу да видим, а коме је некакво словенско питање, које никад и нигде неје постојало у Инђијама, Тибету, Гојел Тепу итд., он нека иде тамо, ја нећу; за мене има само: српско, руско итд. питање, а не некакво словенско итд. ја хоћу на томе да радим, и то ми је крајна цел, да ми Срби живимо засебно и самостално у Србији вишеобележеној, под својим владаоцима, па тек као са свим слободни, уједињени, уређени итд. да живимо као засебна, самостална, цела и никим и ничим неприкосновена јединица, у савезу са осталим самосталним и сваким за себе неприкосновеним државо-народним јединицама у колу сада тако званом општесловенском, а некада само опште српском. *Ово је моја и алфа и омега* и ништа више; па навек ово, нека се сматра као мој коначни и за свагда закључни одговор на све говоре, наводе, ту-

мачења, тврдње, подметања мога рада итд. пријатеља и непријатеља...“ [1]

Пок. Милојевић је стално корачао напред. Он је знао какву снагу имају у народу учитељи и свештеници, а на путу се овоме уверио какве су биле слабе спреме ови наши апостоли, те је радио на томе да се оснује нарочита школа, која би спремала, према приликама у Србији под Турцима, пионере српскога ослобођења и уједињења. Та је школа основана у Београду године 1873. под именом II. одељ. Богословије. У томе заводу предавали су се одабрани предмети гимназијски, педагошки и богословски с војним вежбањем. У њему се у млађана срца српских младића из неослобођених крајева улевало одушевљење за све што је српско; у њему се оштрили и српско перо и српски мач; у њему се живом речју великога Србина учило како да се живи, како да се ради и како да се гине само за Српство. Резултати оваквог спремања нису се могли огледати ни у школи ни у цркви, јер је завод у очи рата затворен; али се видело на бојноме пољу како се ови одушевљени младићи јуначки боре и јуначки гину за идеју која им је у школи проповедана.

После српско-бугарског рата на Скупштини је узакоњено отварање оваквог завода под именом Приправне Школе, ну тај је закон остао неизвршен.

Ну што је доцније могао сваки увидети, да је у рукама бугарске пропаганде најјаче оружје бугарска егзархија, ту је опасност предвиђао пок. Милојевић још при оснивању егзархије. За то је он спремао слично оружје, да сузбије бугарску пропаганду, да заштити српски народ у Србији под Турцима од побугаравања. То је била српска црква. И док се ми и сада свом снагом боримо противу кратковидости, тврдоглавства и фанатизма грчке (јер је престала бити васељенска) патријаршије у Цариграду, само да српски народ у скопљанској епархији добије владику Србина, па ипак све без успеха; докле ми у нашој невољи сматрамо за неки велики успех што је призренска епархија добила српскога владику, и ако тај успех није начелни, те ће, после смрти г. Дионисија,

[1] »Српство« за 1888. год. стр. 127., 133.

или ако буде ма на који начин упражњена епархија, поново настати борба да на његово место не дође који Грк или Цинцарин — пок. Милојевић је мислио и радио да се то питање у основи и радикално реши, те да цео српски народ у Србији под Турцима добије од једном српске архипастире. Он је радио на васпостављењу српске патријаршије с проширеним границама. Ну начин, на који је он мислио да се то постигне, колико је оригиналан, толико је и дрзак. При свем том, он је био потпуно уверен, да је било спремљено све за извршење тога плана, ну да га је омео први српско-турски рат. Свакојако, ако се може говорити о начину, на који је пок. Милојевић мислио да ослободи српско „стадо“ од „пастира“ најамника и туђинаца, ну идеја да се васпостави пећска патријаршија с проширеним границама према српскоме живљу остаје без поговора као најсрећније и најбрже решење црквенога питања у Србији под Турцима. Таквоме се решењу мора прибећи кад тад, јер то захтевају интереси српске народности, и сви су други начини и палијативни и сумњиви.

Пок. Милојевић највише је био познат по раду на буђењу српске свести у неослобођеним српским крајевима. Он је био толико активан, толико видан, да је мало ко и знао е то он ради као члан одбора за рад на томе пољу. Одбору је томе био председник г. Архимандрит Дучић, а чланови: г. Панта Срећковић и пок. Милојевић. Како је готово сва радња управљена била на онај крај српски где је највећа опасност грозила имену српском, на Ст. Србију и Маћедонију, то је са свим природно да је био најистакнутији онај члан одбора, који је одлуке одборске за онај крај извршивао као најбољи познавалац тога краја, у коме је и он био најпознатији, те се њему, а не одбору, и обраћали с молбама и тражбама. За Босну, пак, и Херцеговину био је такав члан одбора г. Архимандрит Дучић. Ну, као што рекох, главни је циљ одборова рада био Стара Србија и Маћедонија, те се за то знало само за рад пок. Малојевића и сав се успех њему приписивао. Међу тим, говорити о раду пок. Милојевића на задатку овога одбора значи говорити о раду самога одбора. Држим, да томе још није време, као што му ни место није овде. Све што се може казати то је: да је на овоме пољу радио сâм пок. Милојевић од го-

дине 1865. до 20. октобра 1868., а од априла 1869. до априла 1875. радио је поменути одбор. У томе времену биле су две српске Богословије: у Призрену и Бањој Луци и преко 150 основних школа, мушких и женских, од којих су неке помагане само књигама, а другима су слане и књиге и учитељи, учитељице. Одбор је за отварање школа бирао важне тачке а границе свога рада толико проширио, да има још велики број школа, које ни данас нису обновљене. Имао сам прилике да се упознам с плановима и предлозима овога одбора, који сви осветљују мудрост и такт у раду, потпуно познавање прилика политичких у опште и месних на по се; потпуно разумевање постављенога задатка тако, да најважније тачке тих предлога ни сада нису остварене. Разуме се, да би успех био потпун, да је се много раније у одборскоме правцу радило. У том случају не би се ни појавило питање о оснивању бугарске егзархије, већ би се тражило васпостављење пећске патријаршије; или бар упоредо с питањем егзархијским искрсло би питање патријаршијско, а не бисмо ми радили противу сопствених интереса а у корист Бугара. Ну и овако доцкан отпочет рад донео би више успеха, захватио би дубљи корен, те не би тако лако, после српско-бугарских ратова, биле побугарене готово све српске школе, осим оних у северном крају Ст Србије, да је одбор имао више средстава на расположењу, да се није и овде сувише — штедело. Како штедња у извесним тренуцима може бити много гора од расипања!

И овоме одбору била је душа велики Србин, пок. Милојевић. Ну за његов велики дух, за његово одушевљење за идеал ослобођења и уједињења народа српског беху уске границе рада на пољу буђења српске свести књигом и речима — он је прелазио и на бојно поље, прелазио као јунак с мачем у руци. С оним истим својим ученицима, којима је с катедре у школи проповедао с највећом љубави према Српству; с овим својим апостолима, које је одушевљавао за велику Србију, пошао је на бојно поље да крвљу својом запечате своју науку, своју веру. О њему, као ратнику, ево шта вели г. д-р Владан Ђорђевић:

„Професор Милојевић је као агитатор за његову идеју Српства несравним. Ко га је видео на делу у овом рату, тај ће се са мном сложити. Он је готово из ничега створио на Суповцу читав батаљон добровољаца, који је био састављен из најразнороднијих, а често и најраспуштенијих елемената, и умео је да их држи тако у запту, да су били прилично поуздана трупа. Свих пет села између Суповца и Мрамора и вис пред Сечаницом он је држао са својим добровољцима, као да ми нисмо одступили у онаком нереду 20. јуна, он је организирао тамошње становништво пошто га је у једној црквици близу Сечанице заклео на верност „„свесрпском краљу Милану““,....... он је своје ђаке, које је у II одељењу београдске Богословије васпитавао с одличним успехом (по признању његовог књижевничког критичара Ст. Новаковића, кад је овај био министар просвете), уврстио у редове својих бораца, и тај интелегентни елеменат умео је дивно да употреби у корист војничке службе. У опште из тог археолога и професора разви се на једанпут природни војнички старешина, као што је то доцније умео у већим размерама да покаже, те га с правом произведоше за почасног капетана I класе. При свем том што је Милојевић био врло строг са његовим добровољцима (причају да се он на свесрпској земљи није много обзирао на то што су у Србији батине укинуте) они су га ипак страсно волели; као што се показа кад нам у јулу дође један други неочекивани гост“.... капетан *Протопопов*, који беше наименован за команданта суповачких добровољаца, а Милојевић му беше одређен за помоћника. „Међу тим, сами добровољци беху другога мишљења, нарочито Милојевићеви ђаци нису хтели да знаду за другога команданта осим њега, пођоше интриге са Суповца, и трвењу не беше краја, док Милојевић с једним делом својих верних не оде на други крај Србије. Да ли је вредно било изгубити Милојевића за љубав Протопопова, доцније ће се видети“.[1]

И овај велики Србин показао се на бојном пољу велики јунак Војници из његове чете били су ватрени борци, а „бој није било свијетло оружје, већ је било срце у јунака“. Његови су ученици осведочили да су у своју душу усисали идеале свога великога учитеља и њима одушев-

[1] „Отаџбина“ 1880. г. св. 15. стр. 366.—367.

љени ускакали су као млади хероји у шанчеве турске, хватали се у коштац са старим ратницима турским. На бојноме пољу оставише своје кости: Атанасије Анђелопољић, из Мостара, Димитрије Антић, из Врања, а од ратних терета изгинуше: Харалампије Димитријевић, из Кратова и Ранко Класинић, из Б. Паланке. И у првоме и у другоме рату примирје је затекло Милојевићеве чете на турскоме земљишту, на коме је у првоме рату био заузео преко 150 а у другоме преко 250 села. Тај успех олакшавао је по нас часно вођење преговора за мир.

И у време српско-бугарскога рата, после Сливнице, пок. Милојевић је развио своју заставу, под коју су увек први долазили његови највећи пријатељи и ратни другови: *Коста А. Шуменковић* и *Милојко В. Веселиновић*. С добровољцима дође на границу. Рат се не продужи, али, чини ми се, нико га није тако желео као пок. Милојевић. Нико, чини ми се, не беше тако жељан освете, жељан да се покаје лакомисленост на Сливници, као пок. Милојевић. „Овај је рат свети рат — говораше он — али у толико несрећнији по нас, што је овако стидно и жалосно вођен“. Који се од његових негдашњих ђака у гимназији сетио речи његових с професорске катедре: „Ми ћемо се кад тад тући с Бугарима и морамо се тући — то добро упамтите“ — тај је морао скинути капу и поклонити се његовој пророчкој видовитости, његовоме великоме уму.

За време берлинскога конгреса пок. Милојевић је живо радио на протестима Старосрбијанаца и Маћедонаца да не потпадну под Бугарску, већ да се присаједине Србији. У том су циљу писане адресе и упућиване кнезу српском и конгресу.

После ратова за ослобођење и уједињење, који само један малени део српског народа ослободише, пок. Милојевић није мислио да је време одмору и само унутрашњем државном консолидовању, већ је говорио и предлагао да се рад на спољном задатку продужи онде где се у очи рата стало. Осим помоћи државне, осим рада с њене стране, мислио је да покрене масу народну на њене дужности према неослобођеној браћи, да се створи један просвећени центар за рад на духовном уједињењу с неуједињеном браћом. У тој намери покренуо је организовање друштва „Братство“, и написао правила; ну тај

се рад у ондашњим политичким приликама Србије није могао сматрати за опортун, и за то је пок. Милојевић, године 1881., уклоњен из Београда и премештен у Лесковац.

„Братство“ пок. Милојевића било је претеча Друштву Св. Саве. Како је он одушевљено поздравио оснивање Друштва Св. Саве и био му један од најискренијих, најоданијих пријатеља и помагача! У колико га је јаче болело што је много пропуштено у рату на општој ствари, у толико је веће наде полагао на ово друштво. „О, свето и пресвето Друштво Св. Саве — узвикује пок. Милојевић — твоје је и на теби да све поправиш, извидиш, излечиш и управо васкрснеш! Ономе, који одобри ово благотворно и свето друштво, остаће вечан спомен у српској паметарници“.[1] Пок. Милојевић је био један од најодушевљенијих и најискуснијих чланова Главног Одбора Друштва Св. Саве. Његови умни савети вазда ће се памтити и по њима ће се непрекидно радити — радити тихо, нечујно, као што и приличи раду са задатком који ово друштво има. Светосавска Вечерња Школа и резултати, које је она постигла — велики број одушевљених српских учитеља и бораца у Србији под Турцима — сведочанство су тиха и постојана хода Друштвена светлој мети Његовој....

Пок. Милојевић био је као наставник савестан и марљив, у своје ђаке улевао је и поштовање и љубав. Као старешина био је тачан и ревностан, строг и правичан; није заборављао на ауторитет старешински, али је вазда остао само друг и пријатељ. У колегијуму је свагда одржавао мир и слогу, те никад није било ни кажњавања ни тужакања. Као човек био је увек отворен, искрен, добра срца, те никоме није одрицао своју услугу, као што је и свакоме лако праштао увреде. Био је неуморан у раду. По читав дан не би устајао са стола, на коме је био пред њим снопић гушчијих пера, којима је до смрти писао, а одмор би му био само оно време докле зареже и спреми друго перо. Могао је да беседи по неколико часова одушевљено, убедљиво, србасто, а увек импровизаторски. Такве су му беседе биле и у Народној

[1] „Српство“ за 1888. г. стр. 85.—86.

Скупштини, у коју је више пута долазио као Краљев посланик. Одмах по првој речи могао се познати Милојевић. А кад би стао да набраја имена предела и њихових граница, река и њихових токова; имена владара и владарчића; године и места појединих догађаја — задивљавао би својим необичним памћењем, необичним умом.

Био је штедљив. То је последица његова сиромаштва у кући, па његова сиротовања и гладовања у ђачким годинама. Ипак је намеравао да из своје уштеђевине, на свом имању у врањском округу, подигне цркву и школу — себи и својима вечну задужбину. Ну ненадно га смрт затече без писана завештања.

По политичким начелима припадао је либералној странци, у којој је видно место заузимао све до краја.

Последњих година стално је живео у Лесковцу. Радио је радове који су остали у рукопису, ну пратио је и учествовао у свима пословима за напредак и бољу будућност Србије. За то и кад год би се приређивали часови вежбања за стрелце или скупови гимнастичкога друштва, он је увек био у редовима међу млађаним стрелцима и јуначним „Душановцима“.

Сама појава Друштва Св. Саве, сам тај мили факат да Србин из Краљевине Србије гледа сада друкчијим, братским погледом на Србина из Ст. Србије и Маћедоније, и остале светле појаве о духовном зближавању Срба из слободне Србије са Србима из неослобођених јој делова — све те појаве наговешћују зору победе идеје Милојевићеве. Он је ту зору у далекој перспективи сагледао, па за то даје израза осећајима своје утехе, свога задовољства: „Мени је једна једита награда, што сам, као ретко који смртни, доживео, да и млађи и интелигентнији либерали, скоро сви напредњаци и образовани радикали сада се приближују моме правцу и погледу; те сваки у својим органима, и ако поиздалека и из прикрајка, дохватају се питања и правца, који сам пре толико година ја једино бранио и заступао, нападан од свију и свега, што је постојало и што постоји, у овој земљи. Нека је дакле слава и хвала и свима млађим и увиђавнијим, образованијим и наученијим либералима и радикалима као и скоро свима напредњацима! Нека их Бог дуго и много поживи, умудри и расвести, да сви скупа схвате, бране и штите Србију, од изнад Калоче

до Белога Мора, и од Алте и Доње Марице до Сињег и Јадранског Мора; да увиде и схвате, да је одиста пут у тако звану Маћедонију, а у ствари Србију под Турцима, не само кроз Србију под Блгарима и њену Софију, него још и преко Пловдива или Филипопоља“.[1]

И овај узорити Србин, примерни наставник, даровити књижевник, редак човек — испусти своју племениту српску душу, на Ивањ Дан године 1897. у $1\frac{1}{2}$ час по подне, овде у Београду, на рукама свога најбољега пријатеља и ратнога друга, Косте А. Шуменковића и свога ученика Атанасија Јунгића. На неколико минута пре него што ће за навек заћутати, пријатељи његови сакупљени око његова одра чуше његове последње речи: *„Слушајте! Скупите добровољце; ударите непријатеље Српства!... Шуменковићу, прозови први батаљон!... Молите се Богу!... Браните... Српство!“*..... И још продужи, али неразумљиво... тише и тише... када наступише и последњи тренуци који угасише његову свест, његов живот.

Глас о његовој смрти изненадио је и потресао све његове другове, пријатеље, поштоваоце и знанце. Не, глас о његовој смрти прешао је границе Краљевине Србије далеко... далеко... и поразио свакога Србина који је познавао пок. Милојевића, који је знао за њега, који се одушевљавао његовим одушевљењем, крепио његовом надом — надом за ослобођење и уједињење.

Сви српски листови без разлике правца дубоко ожалише смрт великога Србина Милојевића и велики губитак по општу српску ствар. Тај је губитак ожалио у надгробној речи г. П. Симоновић, уредник „Маћедоније“, од стране Старосрбијанаца и Маћедонаца. Ну од толиких академика, научника, књижевника, директора, професора — не нађе се нико... нико да се с овим необичним другом својим опрости. Али не, његов пријатељ и сарадник, г. Панта Срећковић, потресен жалошћу и оволиким немаром српским, овом незахвалношћу спрам заслуга овога реткога Србина, приступи ковчегу његову и рече: *„Браћо! Грехота је да се овако велики човек спусти у гроб без и једне речи опроштајне. Ја нећу много говорити. Рећи ћу само*

[1] „Српство“ 1888. г. стр. 180.

толико: Српска мајка није родила сина као што је родила Милоша Милојевића. Слава му!“...

На то загрмеше плотуни војничких пушака — последња војничка почаст резервном потпуковнику Милојевићу — и његов ковчег прими хладна рака на вечно, мирно боравиште.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Једна звезда на српскоме небу утрнула је. Али њена светлост још допире до нас и дуго ће и дуго светлети — као што и зраци с некретница долазе до нас, и ако су звезде можда још пре неколико векова угашене... утрнуле. Необичном сјају ове необичне звезде дивиће се далека српска покољења, клањаће се и клицати:

Слава Милошу С. Милојевићу!

З. Р. П.

†

ЈЕВРЕМ А. ИЛИЋ

ПРОТОПРЕЗВИТЕР

На новоме гробљу београдскоме једна је хумка више. Она је подигнута над смртним остацима нежнога оца, нежнога мужа, примернога сина, примернога брата. Она скрива заслужнога наставника, вреднога просветног радника, доброга друга, искренога пријатеља, одушевљеног Србина, милосрднога човека.

Таквоме је Србину и било место међу посленицима на српској мисли, међу војницима под патриотском заставом Св. Саве; па за то нам је српска дужност да на овом месту забележимо овај тешки губитак, да поменом прелијемо свежи гроб драгога покојника, у који, колико јуче, спустисмо по једну грудву црне земље — проста му, лака му српска била!

Пок. Јеврем А. Илић син је честитога оца, протопрезвитера *Аранђела Илића,* намесника среза моравског округа пожаревачког, и матере пок. *Анђелије*, рођен је 28. јануара 1852. године у селу Ореовици, где му и сада отац живи.

Ту у селу пок. Јеврем је учио основну школу, нижу гимназију у Пожаревцу, а Богословију у Београду.

По свршетку Богословије, која је онда још једина давала и свештенике и учитеље, пок. Илић се прими учитељске службе и био је учитељ основне школе у Кладову и Крагујевцу од 1. августа 1870. до 1. новембра 1872. године.